

ERKIN VOHIDOV IJODIDA DEYKSIS TURLARINING QO'LLANILISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8081993>

Xudoyberdiyeva Nargizaxon

Farg'ona davlat universiteti professori

Muhammadxon Hakimov,

Filologiya fakulteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqola pragmalingsvistikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan deyksis va uning Erkin Vohidov ijodidagi o'rni masalalariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar

deyksis, zaom deyksisi, shaxs, deyksisi, deixix, shifter

XX asrga qadar tilshunos olimlar diqqat markazida til va uning umumiy grammatikasi bilan bog'liq masalalar turgan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib tilni til egasi bilan birga o'rganish fanga kiritildi. "Antroposentrik paradigma" atamasi ostida "til va inson omili" tushunchasi o'rganila boshlandi. Endi tilning shakllanishi, rivojlanish va o'zgarishi kabi umumiy taqdiqotlar inson bilan birga o'rganila boshlandi. Tilshunoslikdagi yangi sohalar o'z oldiga yechilmagan masalalarni o'rganishni maqsad qilib oldi. Xususan, pragmalingsvistikada "deyksis" hali to'liq o'z yechimini topmagan muammolardan biri sanaladi. "Deyksis so'zining asl yunoncha ma'nosi "ko'rsatish", "ishora" bo'lib, ilmiy qo'llanilishda lison vositasida "voqelikka ishora, ko'rsatish" mazmunini olgan".³⁴ Dyksis hodisasi, uning kelib chiqishi, pragmalingsvistikaga oidligi, uning turlari haqida bir qator tilshunos olimlar ilmiy tadqiqotlar olb borishgan. Jumladan jahon tilshunoslaridan "K.Brugman, O. Espersyon, N.d. Artyunova, E.M.Volf, G.G. Matbuba kabi olimlar izlanishlar olib bordilar. O'zbek tilshunosligida bu borada yetakchi mutaxassislardan biri professor Sh.Safarovning deyksis bo'yicha "Pragmalingsvistika" asarini ta'kidlash lozim".³⁵ Bundan tashqari Farg'ona "Pragmalingsvistika maktabi" asoschisi professor M.Xakimovning "Pragmalingsvistika asoslari" asarini ham aytib o'tishni joiz deb bilaman. M.Xakimov aytishlaricha "Deyksis termini grekcha "deixix" so'zidan olingan bo'lib, lisoniy birliklar funksiyasi yoki ma'nosini ko'rsatish degan ma'noni

³⁴ Safarova SH. Pragmalingsvistika.-Toshkent, O'zbekiston ilmiy ensiklopediyasi, 2008-B 154

³⁵ Xakimov M., G'aziyeva M. Pragmalingsvistika-Toshkent,2020-B 58-59.

bildiradi".³⁶ Yuqoridagi fikrlar asosida shuni ta'kidlash lozimki, deysis o'zidan oldingi yoki keyingi birliklarga ishora qiluvchi hodisa hisoblanadi. "Bu hodisa tilshunoslikda dastlab "shifter" termini bilan bog'liq"³⁷. Demak, deysis hodisasini ifodalaydigan birliklar qatoriga birinchi navbatda ichi bo'sh so'zlarni kiritamiz. Chunki tilshunoslikda olmoshlarga " ot, sifat, son o'rnida qo'llanuvchi mustaqil so'z turkumi" ³⁸ deb ta'rif beriladi. Deyksisning shaxs, zamon, makon, diskurs, emotsional, sotsial deysis kabi turlari mavjud. Shaxs deysisi qatoriga professor Sh. Safarov "men, sen,u, biz, siz, ular" kabi leksemalarni kiritadi. Biz bularga qo'shimcha qilib, "o'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari, kamina, fakir, biri" leksemalarini kiritib o'tishni tavsiya qilamiz. Chunki, biz keltirgan misollar ham matnda shaxsga ishora qilib keladi. Masalan, Chingiz Aytmatovning "Jamila" qissasidan olingan quydagi parchaga e'tibor qarating:

"Chunki Doniyor juda odamovi edi, gapirganda ham uni butunlay boshqa, faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan narsalar to'g'risida xayol surayotgani, kishiga tikilib tursa ham, ko'ngli boshqa yoqda ekanligi shunday sezilib turardi".³⁹ E'tibor qaratadigan bo'lsak jumladagi "o'zigagina " leksemasi Doniyorga ishora qilib kelmoqda. "Kamina", "Faqir" leksemalari esa tilshunoslikda birinchi shaxs birlik ma'nosini ifodalash uchun qo'llaniladi. "Biri" leksemasining shaxsga ishora ma'nosida kelishini esa Erkiv Vohidov she'rlari misolida ko'rishimiz mumkin.

Gul bo'lib, gul-gul yonib
Gulshan aro Gulchehralar
Gul uzib o'ynar, kuyib
Gulaga bino Gulchehralar
Qay birisi qay biriga
Oshiq erkan bilamdim
Gulmi yo Gulchehralarga
Gulga yo Gulchehralar⁴⁰

She'ning beshinchi misrasidagi "birisi", "biriga" leksemalari "Gul" va "Gulchehra" so'zlariga ishora ma'nosida kelmoqda . Erkin Vohidov ijodida deysisning shaxs deysisi turi juda keng qo'llaniladi. Biz yuqorida tilga olgan o'zlik olmoshlarining shaxs deysisiga misol tariqasida quyidagi she'rini keltirib o'tmoqchiman.

Ajab, vasling men endi

³⁶ Xakimov M., G'aziyeva M. Pragmalingvistika-Toshkent,2020-B 61.

³⁷ Xakimov M., G'aziyeva M. Pragmalingvistika-Toshkent,2020-B 64

³⁸ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi-2000-2005

³⁹ Aytmatov Ch.Jamila.-Toshkent.-O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018-B 17

⁴⁰ Vohidov E. Tabassum.-Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi,2013-B 34

Eshitganda ko'rindi moh
Masal borkim, og'iz oshga
Burun toshga tegibdir, voh!

Sening, deb she'r bitib avval
O'zim bo'ldim asiri ishq
O'zi tushgay emish oxir
Birovga kimki qazgay cho

Bo'libsan oshiq, Erkin
O'z umid jondin, o'kinch qilmay
O'zingga, deydilar, dushman
Keyin chekkan pushaymon, oh.⁴¹

She'rdagi "o'zim" so'zlayotgan insonga, "o'zi" nutqda mavjud bo'lmagan insonga, "o'zing" eshitayotgan insonga ishora ma'nosida kelmoqda. Bundan tashqari she'rda "men", "sen" deyksislarining qo'llanilishi shoirning deyktik iboralardan unumli foydalanilishiga misol bo'la oladi.

Bundan tashqari professor SH. Safarov "taqvimli belgilar vaqt oralig'ini aniq o'lchoviga ishora qilmaydi. Binobarin, "Dushanba kuni ko'rishamiz" gapining mazmunini to'liq anglash, qaysi dushanba nazarda tutilayotganinibilish uchun ushbu va'da qachon berilayotganligini bilish zarur (bu va'da yakshanba va sheshanba kuni naytilganligiga nisbatan vaqt o'lchovi bir kundan yetti kungacha farq qiladi)⁴² degan fikrni ham aytib o'tgan. Bizningcha vaqt ma'nosin beradigan oy, hafta, kun nomlarining o'zi zamon deyksisi bo'la oladi. Masalan, "Payshanba maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarilib "ZIL" mashinasi kirib keldi"⁴³. Parchadagi payshanba, peshin zamon deyksislaridan oldin hech bir aniqllovchi leksema kelmasa ham zamon deyksisi ma'nosini anglatib turibdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Safaraov SH. Pragmalingvistika.-Toshkent, O'zbekiston ilmiy ensiklopediyasi, 2008-B 154

Xakimov M., G'aziyeva M. Pragmalingvistika-Toshkent, 2020-B 58-59.

⁴¹ Vohidov E. Tabassum.-Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2013-B 39

⁴² Safaraov SH. Pragmalingvistika.-Toshkent, O'zbekiston ilmiy ensiklopediyasi, 2008-B

⁴³ Hoshimov O'. Ikki eshik orasi.-Toshkent. Meriyus, 2015-B 4

O'zbekiston milliy ensiklopediyasi-2000-2005

Aytmatov Ch.Jamila.-Toshkent.-O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018-B 17

Vohidov E. Tabassum.-Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi,2013-B 34

Hoshimov O'. Ikki eshik orasi.-Toshkent. Meriyus,2015-B 4